

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

С.А. КОПИЛОВ (Кам'янець-Подільський)

Історія слов'янських народів в історичних творах XVIII ст.

Мета даної роботи — з'ясувати, як в українських історичних дослідженнях XVIII ст. висвітлювалась історія слов'янських народів і робилися перші кроки на шляху формування славістики як самостійної наукової галузі. Під останньою розуміється вивчення історії стародавніх слов'ян до появи державних об'єднань і виникнення національних мов, а також матеріальної і духовної культури південно- і західнослов'янських народів. Автор також враховував існуючу різницю між поняттями "знання (свідчення) про слов'ян", з одного боку, і "наука про слов'ян", "славістика", "слов'янознавство" — з іншого. Він виходив з того, що історична наука починається тоді, коли здійснюється не лише теоретичний підхід до вивчення минулого, але і досліджуються джерела та критично оцінюються доробок попередників.

Із середини XIX ст. російські і українські вчені приділяли увагу окремим сюжетам розгляданого питання: вивчалась освітянська і наукова діяльність Д. Туптала і Ф. Прокоповича¹, котрі зверталися до історії слов'янських народів, є праці про Київську академію², професори і вихованці якої досліджували сторінки історії слов'янських народів. У радянській історіографії аналізувались витоки наукового підходу до слов'янської проблематики та формування славістики в Росії³, зокрема, відзначався інтерес Ф. Прокоповича до минувшини слов'янських народів і підкреслювалося, що його багатюща науково-літературна спадщина "ще не вивчена істориками вітчизняної славістики"⁴. Деякі аспекти досліджуваного питання висвітлювали польські⁵, болгарські⁶ та італійські⁷ вчені. Проте вся ця література, на жаль, не дає уявлення про дослідження в українській науці XVIII ст. історії південних і західних слов'ян, більшість аспектів цього процесу не висвітлена взагалі, частина — схарактеризована однобічно, а решта — потребує нової інтерпретації.

Зростання протягом XVII ст. політичної і культурної ролі слов'янських народів у житті Європи значно підвищили інтерес до них науки, літератури й публіцистики. Своєрідним підсумком попереднього розвитку стали перші наукові і публіцистичні твори, в яких простежувалося зародження цілеспрямованого інтересу до осмислення минулого, сучасного і почасти майбутнього слов'янських народів. У західній і Центральній Європі — це праці Ю. Крижаніча, М. Орбіні, публіцистика польських авторів, діяльність Г. Лейбніца, І. Спарвенфільда, Г. Лудольфа та деяких інших. В Україні свідченням цього стали Український хронограф і Густинський літопис, "Хроніка" Софоновича та "Синопис". Зрештою, цей період було названо "предісторією славістики"⁸.

Політичні події у Європі кінця XVII — початку XVIII ст., зокрема війни з Османською імперією, визвольна боротьба слов'янських народів проти турецького панування антигабзбурзькі повстання в чеських і словацьких землях, розвивали і поглиблювали усвідомлений інтерес соціальної еліти Гетьманщини до зарубіжних слов'янських народів, який був пов'я-

заний із загальними зрушеннями в духовному житті українського суспільства. В межах звичайних і в більшості традиційних уявлень поступово визрівали елементи нового бачення світу, нового підходу до предмета такого інтересу, що залишався складовою частиною публіцистичних, агіографічних та історичних творів.

У 1705 р. Данило Туптало (1651—1709) — український літописець, агіограф, один із найвідоміших церковних діячів останньої чверті XVII — початку XVIII ст., письменник, котрий, за словами академіка Д. Лихачова, "мав величезне значення для всієї православної Східної та Південної Європи"⁹, завершив 4-томну "Книгу Житій Святих", складання якої він розпочав ще в 1684 р. Це була свого роду агіографічна енциклопедія. Статті і твори її скомпоновано за календарними датами, а у кількох із них розглядалися слов'янознавчі сюжети — життя і діяльність слов'янських першовчителів Св. Кирила і Мефодія. Так, у першому тримісячному томі на вересень, жовтень і листопад (Києво-Печерська лавра, 1689) під 25 листопада Д. Туптало виклав "Життя і страждання священномученика Климента, Папи Римського". У ньому йшлося про знайдення останків Святого Климента під час хазарської місії Кирила і Мефодія. Повний же життєпис Святих апостолів слов'янських, складений у розповідній формі великого життєпису, під назвою "Того ж дня (11 травня — С. К.) життя і праці преподобних батьків наших, Мефодія і Константина, названого Кирила, єпископів Моравських, вчителів Слов'янських" було вміщено у третій "Книзі Житій Святих" на березень, квітень, травень, вперше видрукованій Києво-Печерською лаврою 1700 року.

Над цим життєписом Солунських братів автор працював, головним чином, протягом останніх років XVII ст., що засвідчують його щоденні записи у "Діаріюші": "Року 849. У цих літах Мефодій і Константин вчителі слов'янські в Козарах у Когана. Року 855. Св. Кирил і Мефодій азбуку слов'янську скомпонували і книги на слов'янську мову перевели з грецької. Року 865. У цих літах Мефодій і Константин вчителі слов'янські у Моравії"¹⁰. Із цього тексту та інших записів видно, що Д. Туптало фіксував і оцінював інформацію про першовчителів слов'янських за кількома джерелами: тут не лише Великі Четії Мінеї, але й літопис "з Нестора Печерського", інші "літописи російські", "Хронограф московський" та "Синопис печерський", а також римське видання 1588—1607 рр. "Анналів" Ц. Баронія.

Видатний український проповідник, критично дослідивши літературні пам'ятки, присвячені діяльності Мефодія і Кирила, склав новий, компілятивний життєпис. У Д. Туптала діяльність "цих двох світочів миру і просвітників країн слов'янських" змальовувалася на відповідному історичному фоні, завдяки чому відчувався колорит тієї далекої епохи і без особливих зусиль локалізувалися події у часі. Відтак, описуючи найбільш важливий період діяльності Св. Братів Солунських — Моравську місію, яка в тодішніх пам'ятках кирило-мефодіани висвітлювалася досить локально, розпливчате і часто навіть суперечливо, письменник вибрав головні факти: винайдення Св. Кирилом азбуки, переклад обома братами необхідних літургійних книг і введення ними богослужіння на слов'янській мові: "І почали слов'янською мовою Божественну правити Літургію, і весь церковний спів"¹¹. При цьому він фактично двома фразами передав саму суть відомого конфлікту з тримовниками: "...Багато архієреїв та ієреїв, а особливо західної Римської мови, почали обурюватись, що дивною мовою новоосвіченим літургію проводять. Говорили: що трьома тільки мовами, якими тітлі хресні написані були, належить Божественну літургію провадити — Єврейською, Грецькою, Римською"¹².

Д. Туптало побудував своє оповідання про слов'янських першовчителів на складній, багатоепізодній фабульній основі панонського Життя Константина Філософа, але зміг уникнути дослівного повторення із цього джерела. В його змісті автор досить часто одні епізоди безслідно виключав, інші — доповнював новими історичними вставками чи біографічними подробицями, сюжети третіх — закінчував описами, запозиченими з інших джерел. Відсутність буквального текстового збігу свідчить про колосальну творчу, наукову роботу автора, який у пошуках "істини" та "досконаlostі" дуже скрупульозно і критично збирав і зіставляв найрізноманітніші літописи, найбільш важливі, необхідні і достовірні документальні свідчення. Цю "єдину у своєму роді роботу", писав академік О. Н. Пипін, дійсно і "без сумніву не міг би зробити ніхто із московських книжників" ¹³. Сучасні ж болгарські вчені відзначають, що саме Д. Туптало "відіграв велику роль в уславленні Кирила і Мефодія і першим надрукував їх великий життєпис" ¹⁴. Відтак цим твором започатковувалося вивчення кирило-мефодіани — однієї із центральних тем славістики.

Окремі аспекти історії слов'ян Д. Туптало виклав у одній із останніх своїх праць — "Літописці келійному", заключну частину якої було названо "Про початок стародавнього слов'янського народу". Наслідуючи київський "Синопис", автор у традиційному для свого часу уявленні виводив походження слов'ян від біблійного Афета, сина Ноєва: "А сей Афет є прародитель і батько всіх, найпаче у Європі, мешкаючих Християн... Той же народ (чи плем'я Афетово) розширився на країни півночі, сходу, південні і західні, інших всіх силою, мужністю і хоробрістю перевершив й від славних справ своїх, найпаче військових, слов'янами чи славними почав зватися. Також і мова слов'янська" ¹⁵. Щоб переконати читача у давності і мужності слов'янства, автор спеціально ввів параграф "Про свободу чи вільність Слов'янську", в якому із посиланням на твори Я. Длугоша та М. Стрийковського розповідав про подвиги слов'ян у давнину та їх перемоги над "грецькими і римськими кесарями" й повторив легенду про дарування Олександром Македонським слов'янам грамоти про вольності і володіння землями.

Вдалий підбір використаних джерел дозволив Д. Тупталу реконструювати головні події історії слов'ян-сарматів. Автор зауважив, що розселившись, вони отримали різні імена "від річок і лісів, прикмет, полів, від справ і від князів, своїми іменами прозвані були, як Болгари і Волинці від річки Волги... Запорожці від Запорожжя... Козаки від славного свого давнього якогось вождя... Поляни чи Поляки від поля... Чехи від Чеха князя; Ляхи чи Лехи, першого Короля Польського; Москва народ від Мосоха праотця свого, всіх Слав'яноросов" ¹⁶. У розділі "Про Європу" серед інших європейських народів названі й слов'янські. Літописець наголошував не лише на спільності походження (повторюючи відомі біблійні тлумачення), але й мовній спорідненості "народів московських, слов'янороських, польських, волинських, чеських, болгарських, сербських, карвацьких (хорватських — С. К.) і всіх загалом, скільки їх є, слов'янська мова природно живається" ¹⁷.

Д. Туптало знайомить читачів з окремими сюжетами історії західних і південних слов'ян. Навіть викладаючи історію Руської держави, він має на увазі досить часто не лише східнослов'янський регіон, а весь слов'янський світ. Так, говорячи про хрещення Русі, яке відсувалося набагато раніше часів владарювання князя Володимира, він вказував, що апостол Павло послав слов'янам свого учня Андроніка, "еже вчив, і хрестив в Ілліріке і Місії, що є в Болгарах, в Босне і Мораве, пішовши потім у Панію чи Панонію єпископом бути" ¹⁸. Далі він пише і про друге хрещення слов'ян під

час місіонерської діяльності Кирила і Мефодія: "... У царство царя грецького Михайла, патріарху константинопільському сушу Фотію, від них же на прохання князів слов'янських Святополка, Ростислава і Коцела, прислані були слов'янські вчителі віри христової, Мефодій і Кирил, сини мужа за ім'ям Льва із Солуня, і вони по дару Духа Святого, переклали грецькі книги слов'янською мовою, Святе Євангеліє, Апостол та інші" ¹⁹. Проте найчастіше літописець звертався до історії Польщі. Зокрема, йшлося про протистояння київського князя Ярополка із польським королем Болеславом Кривоустим, що завершилося військовою поразкою останнього ²⁰.

Зрештою, твори Д. Туптала у частині висвітлення слов'янської теми були свого роду підсумковими і підводили ризик під тими знаннями про слов'ян, які накопичилися в українській історіографії на початок XVIII ст. Авторський стиль Д. Туптала ніс на собі вплив передових ідей ранньопросвітницької думки із характерною їй критичною перевіркою джерел і нового розуміння завдань історичного твору. Болгарський історіограф-ченець Спіридон вказував, що "ніхто не писав так правдиво, як святий Димітрій Ростовський (Д. Туптало — С. К.)" ²¹. Окремі запозичення із його творів зустрічаємо й у науковців XIX ст. — П. Шафарика, Є. Болховітінова та ін. ²²

Інтерес до слов'янського світу освічених кіл українського суспільства, що в переважній більшості виховувались у стінах Київського колегіуму (з 1701 р. — академія), засвідчують й перші зразки коротких літописів кінця XVII — початку XVIII ст. Вони походять із рукописів відомих діячів культури і православної церкви В. Ясинського (1627—1707) та І. Кроковського (7—1718) й розширюють наше уявлення про історичні погляди, що панували в середовищі професорів і вихованців колегіуму. Так, слов'янські сюжети були представлені серед інших подій всесвітньої історії лапідарного за своїм стилем літопису В. Ясинського, скомпільованого на основі творів Ц. Баронія, "Хроніки" Ф. Софоновича та інших ²³.

Ця праця автора, близького до В. Ясинського — ректора колегіуму у 1665—1673 рр. та митрополита київського у 1690—1707 рр., покладена в основу аналогічної компіляції І. Кроковського, що займав ті самі посади відповідно у 1693—1697 і 1707—1718 рр. Фактична сторона цього твору розширена автором за рахунок матеріалів Хроніки М. Стрийковського, Лаврентієвського та Межигірського літописів, "Синопису" тощо, тоді як структурно він повторював літопис В. Ясинського. Минуле слов'янських народів фіксувалося у зв'язку з всесвітньою та вітчизняною історією, переважно через призму українсько-польських взаємин. Автор, зокрема, відзначав: "...1204. Роман князь війну велику з ляхами мав... 1207. Каплатом римським мони віднято за поворотом до Польського короля Локетка від папи римського... 1588. Ляхи прийняли календар від Риму... 1597. Наливайко, гетьман запорозький за унію ляхів воював... 1649. Король Владислав помер у Вільно... 1651. Війна Радивілова. Ї того ж року був Радивіл у Києві і Київ спалив... 1654. На Дрожиболі козаки ляхів збили... 1663. Король Казимір ходив за Дніпро. Й Іван Брюховецький змінив. 1664. Казимір, король польський, Глухова добував..." ²⁴.

Спеціальний інтерес до осмислення минулого і сучасного становища слов'янських народів виявив інший виученик Київського колегіуму, а згодом професор і ректор Київської академії Феофан Прокопович (1677 чи 1681—1736). Вирішальний вплив на формування інтересу майбутнього мислителя до слов'янського світу мало його спілкування у стінах колегіуму із студентами — вихідцями із слов'янського Півдня і Польщі — та обов'язкове вивчення серед інших мов польської, що зумовлювалося традиціями тогочасної української науки.

Навесні 1694 р. Феофан вирушив у освітню мандрівку по Європі. Спочатку він зупинився у Польщі, де протягом двох років викладав поетику і риторик у одній із львівських колегій, а згодом, за свідченням його біографа Т.-Г. З. Баєра (1694—1738), "прибув він до Кракова, де єпископам і деяким професорам відомий став, а згодом — до Відня, королівств Кроації (Хорватії — С. К.), Славонії, звідти через Тірольський комітат, Форум Юлію, Удіну, Патавію (Падую — С. К.), Феррару, Анкону, Бононію (Болонью — С. К.), Флоренцію до Пізи дійшов... прибув до Рима, матері мистецтв і наук"²⁵. Після трирічного студіювання у колегії Св. Афанасія та римських бібліотеках він знову пішки через слов'янський Південь і Центральну Європу повернувся до Києва (1703). Так київський науковець став одним з перших українських вчених, хто наприкінці XVII — на початку XVIII ст. відвідав фактично всі слов'янські землі Центральної і Південно-Східної Європи. І хоча вивчення їх мови, історії та культури, за винятком поляків, навряд чи було спеціальною метою подорожі Феофана та превалювало над потребою поглиблення студій "світських" наук, його мандрівку потрібно розглядати як явище, що, поза сумнівом, мало позитивний вплив на становлення цілеспрямованого інтересу до зарубіжних слов'ян у представників української вченості, насамперед серед академічної корпорації.

Важливе значення у світлі досліджуваної проблеми мав академічний курс Ф. Прокоповича "Про риторичне мистецтво" (1706), багато ілюстровані цитати із польських хронік та текстів. Обґрунтовуючи проблему походження польського народу, київський професор, наприклад, у шостій книзі свого курсу "Про метод писання історії і про листи" наводить власні аргументи щодо особи легендарного прабатька поляків Леха: "Звістку про нього пізніші історики, як польські, так і інші, прийняли як достовірну і не вагалися писати не тільки про те, що був такий, але які війни вів, скільки років управляв країною... Завдяки цьому польський народ добре пам'ятав своє походження і життя Леха. А коли Марцін вивів це на світло, а за ним послідували Кромери, Стрийковські та Ліпські, то чи раптом усі поляки забули про все це?"²⁶.

Історія стародавніх слов'ян дістала певне відображення у наступній праці Ф. Прокоповича "Витяг з літописців коротких відомостей від початку великих монархів, що були на державних престолах, викладений за ступенями і роками". Вона була одним із варіантів авторської історії Росії від найдавніших часів до Петра I, скомпільованої на основі творів польських і західноєвропейських хроністів, руських літописів, які ретельно аналізувалися, оскільки, вказував Ф. Прокопович, "польські та рутенські (руські — С. К.) хронологи досліджують і вивчають це по-різному"²⁷.

Як і Д. Туптало, Феофан виводив походження слов'ян від біблійського Афета, а їх назви — від грамоти Олександра Македонського. Збігаються їх погляди й на слов'янську мовну та культурно-історичну спільність, вивчення якої у контексті дослідження вітчизняної історії було досить важливим фактором з точки зору перспектив зростання цілеспрямованих слов'янознавчих інтересів у середовищі українських вчених. Говорячи, зокрема, про хрещення Русі та винайдення слов'янської грамоти, автор "Витягу з літописців" досить слушно назвав Мефодія і Кирила "вчителями слов'янськими". Згадувалися також походи київських князів на Балкани: Святослав "в болгарях 80 міст взяв", а Володимир "переміг же Мечеслава, князя польського, і взяв у нього міста Перемишль, Победиш, Вячици та інші, і за Дунаєм взяв землі болгарську, сербську, муянську, волоську, крояцьку, дупляцьку, семиградську і бубрицьких татар, і данину на них поклав"²⁸.

У післямові "Огляд цієї повісті" до російського видання книги хорватського вченого-богослова М. Орбіні "Царство Слов'ян", яку деякі сучасні автори помилково приписують Ф. Лопатинському²⁹, Ф. Прокопович відкинув твердження автора, що місіонерська діяльність Кирила і Мефодія начебто спрямовувалася папою римським, а для підтвердження своїх суджень посилався на чеські та польські хроніки, "Повість времінних літ", спирався на висновки Ц. Баронія. "Якщо ці апостоли були направлені папою, — пише він, — не дійшло б до чвар між греками і римлянами відносно похрещених болгар: оскільки без будь-яких сумнівів болгари були б папиними". На підтвердження того, що Кирило і Мефодій не були посланцями Риму, а проповідували православ'я, вчений досить слушно посилався на сучасне йому становище православної церкви у слов'янських народів: "І до сьогодні бачимо той чин в Росії, болгарах та інших народах слов'янських, що під владу папи не відійшли і не втратили батьків своїх легенди"³⁰.

Завдяки російському перекладу твір М. Орбіні зміг стати важливим джерелом як для сербської, так і болгарської історіографії XVIII ст.³¹ Це, безперечно, стосується і авторської післямови київського теоретика, яку сербський історик І. Раїч (1726—1801) назвав серед "авторів достовірних", до яких із російських видань він також відносив "Синопис", "Феатрон" М. Стратеманата "Царство Слов'ян" М. Орбіні³². Зрештою, введення авторської післямови-коментаря Ф. Прокоповича у петербурзьке видання книги М. Орбіні було переконливим свідченням цілеспрямованого інтересу освіченої частини українського суспільства до історії та сучасного становища слов'янських народів й поширення цієї тенденції завдяки їх посередництву (Ф. Прокопович, Г. Бужинський) на середовище московських і петербурзьких вчених.

Протягом першої половини XVIII ст. на зміну творчості академічного духівництва, котре відживало і втрачало свою провідну роль, поступово приходять нова літературна течія, виникнення якої пов'язано із "козацькою інтелігенцією, славнозвісним "станом військових канцеляристів", що його виховала Київська академія"³³. В її стінах майбутні жителі пізнавали мистецтво творення історії, згодом втілюючи це у своїх працях послідовно дотримуючись історіографічних принципів тогочасних академічних риторик. Зокрема, у своєму викладі "Про риторичне мистецтво" (1706) Ф. Прокопович вказував: "Мета історії — приносити користь, але користь таку, очевидно, щоб ми з чужих прикладів так як з власного досвіду, знали, що слід робити, а чого уникати"³⁴.

Першим у серії козацьких літописів XVIII ст., що найвиразніше відбиває погляди старшинського стану, був літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки (7—1738). Він мав назву "Перебіг презельної і від початку поляків щонайкривавішої небувалої битви Богдана Хмельницького" і обіймав події з найдавніших часів до початку XVIII ст. Хоча в "Оголошенні до читача" автор пояснював, що замислив оцю історію написати на "незабудь нащадкам" про славетні звершення козаків, авторське уточнення у назві "від початку поляків", потрібне повторення тут імені цього слов'янського народу та визначення хронологічних меж твору — "за найясніших королів польських Владислава, а потім Казимира" — вказувало, що найближча історія Польського королівства також опинилася серед центральних сюжетів його викладу. Серед джерел останнього, як це вже відзначалося науковцями, були Літопис Самовидця, "Синопис", твори польських історіографів і хроністів М. Бельського, М. Кромера, М. Стрийковського, В. Коховського, О. Гвагніна, С. Твардовського, книги німецьких авторів С. Пуфендорфа та Й. Гібнера. Використовував Гра-

бянка й спогади сучасників та офіційні документи: акти, грамоти, договори України з Польщею та Московщиною, різноманітні листи тощо.

Розпочинався твір із з'ясування вельми важливого, на думку автора, питання "про зачатки перейменування на козаків та звідки їхня назва походить, від якого племені та роду". У дусі "сарматської теорії" життєписець виклав своє бачення етногенезу одного із слов'янських народів – українського: "Має щонайдавніше походження від скифського роду... від хозар, що своєю спорідненістю сягають племені першого Яфетового сина Гомера"³⁵. Від читачів твору Грабянки, його сучасників, ніяк не могла приховатися політична тенденція подібної генеалогії, оскільки в їх уявленнях запропоноване походження козаків від першого сина Афета Гомера було набагато почесніше, ніж загальновідоме твердження про походження "Москви" від його шостого сина Мосоха. Ці нащадки Гомера "аланохозари", продовжував Грабянка, зайняли колись територію майбутньої України, дехто з них пішли потім на південь "навіть до Панонії і там дали початок іншим народам, які тоді прозивалися аварами, гунами тощо", другі ж розселилися до Волги і "перебрали собі назву Болгар", а згодом "попрямували до Дунаю і дець року 666 болгарами прозвалися"³⁶. За цією версією, європейською прабатьківщиною слов'ян ставала Україна, а основними їх предками оголошені козаки. Про територіальне розмежування колись великого слов'янського племені ми зустрічаємо згадку й далі: "Розселились аж до берегів північного моря-окіану і поселилися за річкою Альбою і що перебрали назву велятобів, сербів, оботритів, богемів", підкреслюючи при цьому спільність їх походження та спорідненість – "єдиного племені і народу суть, і що тільки деякими звичаями та обрядами різнилися"³⁷.

Викладаючи давню історію, Грабянка розповів й про численні перемоги "народу славенского", повідомив про прийняття слов'янами християнства, коли вони "з греками помирившись по-християнськи, почали від херсонян переймати віру і, споріднившись з ними, поклали в себе православно-католицький догмат проповідувати"³⁸. Не залишилися поза увагою життєписця і трагічні сторінки історії західного слов'янства — нищівна поразка від військ імператора Карла у Панонії, а на півночі — від кесаря Оттона. І хоч кількісно це плем'я й поменшало, констагував авгор, проте мужність їхня не зменшилася.

Історія українських земель до часів Хмельниччини подавалася також досить схематично, переважно на тлі польської експансії, що, як вважав автор, була розпочата 1340 р. польським королем Казиміром. Польські сюжети представлені й у основній частині твору, де йшлося, "чому Хмельницький повстав на поляків", і викладалися події визвольної війни середини XVII ст. Так, Грабянка розповідав про смерть короля Владислава і обрання шляхтою на польський престол Яна Казиміра, про українсько-польську військову конфронтацію й похід Б. Хмельницького у польські землі восени 1655 р. та ін. У заключній частині літопису польська тема поступово відійшла на другий план за рахунок російських сюжетів, хоча у порічних записках авгор продовжував фіксувати найголовніші політичні події у Польській державі, наприклад, похід у 1683 р. польського війська під орудою Яна Собеського "заради загальної християнської справи" проти гурок. "Вони гак силу гурецьку розбили, — пише козацький літописець, — що сам візир, залишивши напризволяще габір, гармаги і намеги, з невеличким загонем заледве втік"³⁹.

Зрештою, літопис Г. Грабянки на початок 1710-х рр. найповніше і найвиразніше обґрунтовував і відбивав погляди козацької старшини щодо найголовніших подій всесвітньої історії, зокрема слов'янських народів й

минулого та почасти сучасного автору становища України. Тому цей твір протягом XVIII ст. автори інших літописних компіляцій неодноразово доповнювали, переробляли і переписували.

Одне з центральних місць серед джерел козацьких літописів займали хроніки та історичні твори польських авторів. Протягом перших десятиріч XVIII ст. їх діапазон розширився за рахунок віршованої поеми С. Твардовського "Війна домова", де уперше подавався зв'язаний і повний виклад польсько-української війни середини минулого століття. Останнє зумовило надзвичайну увагу до цього джерела українських життєписців: твір С. Твардовського використовував Грабянка, майже водночас його було перекладено на історичний прозовий стиль лубенським писарем С. Савицьким, який назвав свою працю "Повість про козацьку війну з поляками" (1718)⁴⁰.

Можливо, що саме виклад О. Савицького наштотував іншого козацького життєписця — Самійла Величка (1670 — після 1728) на думку в "інший спосіб учинити переклад" твору С. Твардовського⁴¹. Назва літопису Величка "Сказання про війну козацьку з поляками" (1720) говорить читачеві про наміри автора й про те, що власне польська тема займає у ньому не останнє місце. Як і його сучасник Грабянка, Величко неодноразово наголошував на спільності походження та етнічного коріння козацько-руського і польського народів, зараховуючи їх до "преславних у Європі народів"⁴². Підтвердженням цього для автора слугував авторитет польських історіографів та посилення на офіційні документи. Так, у сімнадцятому розділі першої частини "Сказання" наводився текст універсалу Б. Хмельницького, де сповіщалося, що "поляки народились і пішли від нас, савроматів та русів, і про це свідчать їхні і польські хронікарі... але мали велику пожадність до слави й душегубного багатства і віддалилися від співжиття з нашими стародавніми предками... взяли собі іншу назву (тобто ляхи й поляки), і наволоклися аж за Віслу, і осіли на чужі ґрунти і землі, які лежать між знаменитими європейськими річками Одрою та Віслою..."⁴³.

Серед численних сюжетів твору виділяється історія Польської держави XVII ст., що подавалася на тлі українсько-польської конфронтації. Чимало уваги приділено також подіям шведсько-польської війни, зокрема збройному опору польських патріотів під проводом С. Чарнецького. Цій темі присвячено майже повністю останні п'ять частин першого тома. Відтак у Літописі Величка Корона Польська згадувалася 160 разів, Річ Посполита — 133, Польща — 216, Великопольща — 15, тоді як Москва і Московська держава — 230 разів, а Російське царство — 110. Середньовічна польська столиця Краків фігурувала у тексті 36 разів, Люблін — 29, Варшава — 73, Познань — 17. Із польських державних діячів С. Величко найчастіше згадував короля Яна Казимира — 93 рази та Владислава IV — 28, реймента і воєводу руського С. Чарнецького — 42 (підрахунки автора).

Південним слов'янам козацький життєписець приділив значно менше уваги, а перша згадка про слов'янський південь датувалася 1658 р. У ній йшлося про війну між Туреччиною та Венецією: "Турчин стояв тоді в Ядренополі (Адріанополі — С. К.) і хотів на прийдешнє літо проводити свої війська через Кроацію (Хорватію — С. К.) на венецьку війну. Для того він, піднісши воєну Хоругву проти венетів, змусив усіх ковалів у Румелії (територія Південної Болгарії — С. К.) гриміти залізом, куючи зброю"⁴⁴. Згодом, говорячи про невдалий похід російських військ на Крим у 1687 р., С. Величко свідчив, що минулі довготривалі незгоди між християнськими державами спричинили їх військові невдачі і підкорення басурманами. "...Не тільки завоювали і заволоділи доброквітними у давні часи Грецьким християнським царством і його столицею Константинополем, -- пише

він, — але й загорнули й нахилили потім своїм насиллям та зброєю під свою владу й інші християнські держави, а саме: Сербську, Болгарську, Венгерську, Мултянську, Волоську тощо... І нарешті обернули вони своє жало на Польщу й Малу Росію, причинивши Короні немалий ущербок розоренням Поділля та інших міст і провінцій" ⁴⁵.

Як на свій час, справді старанний і критичний автор С. Величко, крім польських друкованих джерел: творів О. Гвагніна, М. Кромера, С. Твардовського, щоденника Окольського, краківських газет тощо, намагався ілюструвати свій виклад великою кількістю польських, російських та українських офіційних документів. Прискіпливий автор не брав на віру звістки джерел про ті чи інші факти, а зіставляв і перевіряв їх, що "характеризувало великий поступ в розвитку історичної науки" ⁴⁶. Однак козацький літописець ще не усвідомлював поняття про об'єктивність історичного факту, що досить легко компенсувалося перебором бажаних "свідчень" •- версій, залишених попередниками, і навіть створенням нових, інколи з посиланням на неіснуючі джерела. Не випадково С. Величко сам був автором фальсифікату — діаріуша Самуїла Зорки ⁴⁷.

Чільне місце в історичній літературі середини XVIII ст. займає "Короткий опис Малоросії" (1735), як назвав невідомий автор свій стислий виклад минушини України від великокняжої доби, а головне, від XIV ст. до 1734 р. Життєписець скопілював вибірку із творів своїх попередників, насамперед літопису Грабянки, виклавши матеріал без вичурності стилю, зрозумілою читацькому загалу мовою, що зумовило надзвичайну популярність і доступність цього твору. Наслідуючи традиції козацьких історіографів, автор подавав історію українських земель у тісному зв'язку з історією Польщі, виводячи початок польського владарювання в Україні із часів короля Казимира Першого. Відтак і хронологічний опис найголовніших подій національної історії, як правило, літописець пов'язував із роками правління польських королів: "1574. Після же, при королі польському Генріху Французькому, був гетьманом запорізьким Сверговський, який з Іванею, господарем волоським мали по 14 щасливих війн на турків... 1576. Після був гетьманом Богданко. Він завоював Крим. При Степані ж Баторії королі польському, у тому ж 1576 році... поставив сам їм гетьмана... 1620. За Жигмондта Другого, короля польського, гетьман Жолковський* ходив з козаками українськими на Цоцору проти турок..." ⁴⁸.

Зрештою, польські сюжети на сторінках "Короткого опису Малоросії" були представлені досить рівномірно, а в останньому з них, як і в цілому творі, йшлося про події 1733—1734 рр., смерть короля Августа Другого і зведення на престол його сина Фрідріха, заради чого були "відряджені від її величчї государеві імператриці війська великоросійські і малоросійські у Польщу" ⁴⁹. У плані фактичної сторони даного питання цей твір значно поступався Літопису С. Величка. Проте його численні списки доводять, що у середині і другій половині XVIII ст. саме він слугував головним джерелом і посібником для всіляких покликань на минуле України та Польщі.

З трохи пізніших літописів, написаних у середині XVIII ст., вирізняється анонімний "Літописець, що де в руській і польській сторонах діялось і якого року", відомий ще з подачі М. Білозерського як літопис Чернігівський. Виклад подій твору охоплював період з 1587 по 1725 р. (за іншими списками доведено до 1750 р.) і, незважаючи на його лаконічність, він містить оригінальні відомості із історії Польщі. Так, під 1620 р. автор записав: "Турки гетьмана великого коронного Жолковського на Цоцорі з військом розбили, а самому Жолковському гетьмановий мужик сокирою

* Мається на увазі коронний гетьман С. Жулкевський.

голову відрубав над Дністром, проти Могиліва Подільського. Того ж року, у Варшаві на сеймі, шляхтич Пекарський Жигмонта, короля польського, коли той виходив з костюлу, вдарив чеканом, але Бог його сам боронив від смерті, бо плашмя вдарив і кров його облила, і пав король на землю, а потім пришедши до себе, дарував його здоров'ям, й Владислав королевич, наказав його (Пекарського — С.К.) на коні мідному спалити і велів, щоб чеканів ніхто не носив"⁵⁰. Важливі подробиці щодо замаху на польського короля, як і оповідання під 1632 р. про розправу поляків над царем-самозванцем, що поблизу Лубен підбурював голоту⁵¹, видають в авторі твору представника козацької старшини, у світогляді якого можна відзначити сталу зацікавленість політичною історією Польщі та усвідомлення спільного минулого українського і польського народів. Отже, пам'ятки історичної думки середини і другої половини XVIII ст. відбивали конкретно-історичну атмосферу доби їх створення, кардинальні зміни у політичному житті України. Відразу ж по скасуванні Гетьманщини (1764) з'явилися історичні праці, які ніби підбивали підсумок пережитої доби самостійності, а потім автономного існування краю. Зокрема, ці настрої знайшли відображення на сторінках "Короткого опису про козацький малоросійський народ і воєнні діла його..." європейськи освіченого П. Симоновського (1710—1808). Як і Грабянка, він бачив у козаках "рід скіфослов'янський"⁵². Підсилюючи цей "козацький" варіант "сарматської теорії" походження слов'ян, автор свідомо замовчував її важливу ланку — "Мосох-Москва", що активно поширювалася в історіографії російськими авторами. В цілому ж у світлі слов'янознавчих сюжетів твір П. Симоновського нічого оригінального не містить у порівнянні з іншими подібними хроніками.

Розвиток і поглиблення спеціального інтересу соціальної еліти Гетьманщини до історії слов'янських народів засвідчила поява у 1770 р. "Зібрання історичного" відставного прилуцького полковника обозного С. Лукомського (1701—1779). Ще у 1738 р., перебуваючи на службі у Військовій Генеральній канцелярії, цей виученик Київської академії переклав з краківського видання 1639 р. щоденник домініканського ченця Семена Окозького про польську військову експедицію проти учасників козацького повстання 1638 р., доповнивши його оповіданням про події другої чверті XVII ст.⁵³ Невдовзі він переклав записи польського хронікера Матвія Тітловського про спільну боротьбу польських і козацьких військ з турецько-татарською навалою у 1620—1621 рр. Як і в першому випадку, С. Лукомський додав до перекладу власну літописну компіляцію щодо подій 1622—1638 рр.⁵⁴ Серед джерел останньої, крім творів польських авторів, були й такі, що не дійшли до нашого часу, зокрема Руський вірогідний літопис. Внаслідок цього авторська студія зберегла у своєму складі деякі оригінальні відомості з історії українсько-польських взаємин: інформацію щодо ставлення принца, а згодом польського короля Владислава до козаків та гетьмана Сагайдачного, листування останнього із польським королем Жигмонтом III тощо. Обидві ці праці, за задумом С. Лукомського, мали бути вступом до зробленого ним перекладу поеми С. Твардовського "Війна домовна", що не дійшов до нашого часу⁵⁵. І хоча авторські студії до перекладів польських авторів, як і остання історична компіляція С. Лукомського, досить бідні оригінальною інформацією про минуле слов'янських народів, вони відбивали конкретно-історичну атмосферу доби створення і свідчили про підвищену увагу їх автора до історії Польщі, польсько-українських відносин.

Загальна тенденція до розширення джерельної бази історичної літератури, у першу чергу за рахунок залучення архівних матеріалів, не могла не

вплинути на більш високий рівень висвітлення слов'янської теми в студюваннях українських вчених останніх десятиріч XVIII ст. Це відбилося, насамперед, на науковій діяльності українського історика і археографа, дійсного члена Російської академії (1808) М. Бантиша-Каменського (1734—1814), який здобув серйозну історико-філологічну підготовку у Київській академії та Московському університеті. У 1763 р. він розпочав службу у Московському архіві Колегії іноземних справ, а згодом очолив його. Займаючись вивченням документів про відносини Росії з Туреччиною і Польщею, М. Бантиш-Каменський протягом 1780—1784 рр. підготував фундаментальний п'ятитомний звід джерел "Дипломатичне зібрання справ між Російським і Польськими дворами із самого їх початку до 1700 р.". Ця обширна і ретельно підготовлена праця хоч і залишалась у рукописі (була лише частково видана у 1860—1862 рр.)⁵⁶, однак стала предметом уваги цілого покоління російських і зарубіжних вчених, починаючи із М. Карамзіна, який використав її в "Історії держави Російської".

Проте мало привертала до себе увагу науковців і достатньо не проаналізована книга М. Бантиша-Каменського з історії Берестейської унії 1596 р. і церковно-релігійного життя наступних двох століть у східних провінціях Польської держави (1795, опублікована 1805)⁵⁷. Вона свідчила про принципово новий підхід в історіографії до польської теми, суспільний інтерес до якої внаслідок поділів Польщі набагато зріс.

Проблема унії, на думку автора, постала чи не відразу після розколу церков в 1054 р. Посилення уніатських настроїв у православному середовищі Речі Посполитої протягом другої половини XVI ст. пов'язувалось із активізацією пропаганди унії папськими послами та єзуїтами, а також конфліктом у самій православній церкві через нерозважливі і суперечливі дії Константинопольського патріарха Єремії — зміщення з київської митрополії Онисифора Дівочки та призначення на його місце Михайла Рогози. Остання подія підштовхнула український єпископат до рішучих дій і "на скликаному 1595 року у Києві Соборі вирішили у підлеглість Папі, і прийняти догмати Римського сповідання"⁵⁸. Також у дослідженні докладно висвітлюються події, що передували Берестейському собору — місія до Риму двох православних єпископів І. Потія і К. Терлецького, у ході якої 23 грудня 1595 р. папа римський прийняв рішення, підтверджене невдовзі ухвалою церковного собору 1596 р. про перехід київської митрополії під зверхність римського престолу⁵⁹.

Головна сюжетна лінія викладу торкалася конфлікту у церковно-релігійному житті України й Білорусі — східних провінціях Речі Посполитої, що спалахнув після Берестя і тривав протягом наступних століть. М. Бантиш-Каменський цілком слушно вказував на визнання польським королем уніатських єпископів єдиною законною ієрархією у православному суспільстві й акцентував увагу на прагненні державної верхівки підкорити православне духовенство їх владі. Релігійний конфлікт, на думку автора, з часом набув характеру політичного протистояння: непокора єпископів стала розцінюватись як непокора польській Короні. Проте зміщення позицій уніатів не означало для дослідника придушення опозиційних настроїв, оскільки у конфесійний конфлікт поступово втягувалися нові широкі верстви населення, насамперед козацтво⁶⁰. Як відкритий виклик на адресу польського короля і свідчення готовності православної опозиції до рішучих дій проти уніатської політики стало, на його думку, створення 1620 р. {єрусалимським патріархом Фотієм на українських землях нової православної ієрархії.

Доволі схематично М. Бантиш-Каменський виклав події передодня і років Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Зрештою,

він підкреслив важливе значення для православної частини населення статей Зборівського договору 1649 р. і Гадяцької угоди 1658 р., хоча й "через хиткість козаків, іноді переймаючих підданство Російського двору, іноді Польського вимагаючи покровительства, Зборівська постанова мало, а Гадяцька комісія ще менше з польської сторони була виконана" ⁶¹.

Чи не найбільше уваги приділив автор міжконфесійним відносинам на Правобережжі наприкінці XVII—XVIII ст., залучивши для цього чималий масив архівних матеріалів. Навернення в унію та насильне покатоличення поспільства, супроводжувані утисками і неприхованими гоніннями на православ'я, набули у цей період, на його думку, характеру державної політики Речі Посполитої. Рішення ж Генеральної конфедерації 1733 р. ще більше дискримінували православних заборонаю організовувати публічні похорони та релігійні процесії, поставили виконання православним духовенством треб і служб у залежність від дозволу місцевих ксьондзів ⁶².

У книзі докладно охарактеризована позиція російського уряду щодо міжконфесійного конфлікту на Правобережжі, зокрема зауважено, що ратифікація у 1710 р. сеймом Вічного миру 1686 р., статті якого проголошували російський уряд опікуном православного населення Польщі, дозволили царату виступити у ролі захисника православ'я ⁶³. Проте становище православних не поліпшилось і після формального їх урівнювання в правах із католиками й скасування за постановою сейму (1766 р.), прийнятою під тиском російської дипломатії, всіх попередніх дискримінаційних рішень.

Із вірнопідданих царату позицій автор простежив релігійну ситуацію за часів поділів Польщі, висловивши переконаність, що лише включення Правобережної України до складу Росії "поклато край не лише всім клопотанням Російських государів з приводу захисту своїх єдиновірних, що були під польською владою, але і самому їх терпінню і стражданням, що зазнали від гонінь Римського і Уніатського духовенства" ⁶⁴.

Загалом, поява як "на свій час дуже солідно зробленого" ⁶⁵ дослідження М. Бантиша-Каменського стало важливою подією у відокремленні вивчення зарубіжного слов'янства від розробки національної історії та пов'язаних з нею наукових дисциплін.

Із Колегією іноземних справ Росії пов'язана діяльність іншого представника української історичної науки кінця XVIII ст. — Якова Марковича (1776—1804) — онука відомого мемуариста, вихованця Московського університетського пансіону, автора "Записок про Малоросію, її жителів і твори" (1798), у першому розділі яких було подано стислий виклад історії стародавніх слов'ян. Метод дослідження науковця — встановлення істинного факту на основі вельми критичного підходу до історичних джерел і творів попередників, навіть таких авторитетів, як, наприклад, почесний член Петербурзької АН А. Шльоцер, — вигідно вирізняла його твір від подібних компіляцій цього періоду. Крім того, Я. Маркович розширив коло традиційних джерел за рахунок праць А. Лизлова, М. Ломоносова, О. Манкієва, Ф. Єміна, М. Щербатова, І.-Г. Гердера та інших, виписки з яких збереглися в архіві дослідника ⁶⁶.

Для слов'янознавчих поглядів Я. Марковича характерне розуміння складності проблеми походження слов'ян, розв'язання якої передбачало врахування їх контактів і зв'язків із іншими народами. "Час згладив усілякі сліди, за якими можна було б дійти до місця народження і до гробів перших жителів Малоросії, — писав він, — проте можна найменувати її колискою Росії, тому що предки їх сармати, скіфи і слов'яни поселилися там раніше і побудували тут перші міста. Частина, яку займали сармати, була більшою і називалась суомі; а скіфи жили лише на берегах Дніпра" ⁶⁷.

Аргументи вченого ла користь давності слов'ян у Європі, визначення їх прабатьківщини як регіону у межах річки Дунаю і Дону свідчили про його заперечення норманської теорії походження слов'ян, що розвивалось у російській науці Т.-Г. 3. Байером і Г. Міллером.

З історичної відстані розглянув Я. Маркович також суспільний і адміністративний устрій в минулому українських земель. Він вказував, що Магдебурзьке право і розподіл на воєводства та повіти було введено польським королем Казиміром Ягайловичем, який згодом "роздав всю Малоросію, по частях, вірним і хоробрим людям із тамтешніх жителів", тоді як Казимір Великий надав дворянські титули "всім вірним і хоробрим малоросіянам". Походження ж поняття "Україна... тобто прикордонна земля", пов'язувалося автором із землями по берегах Дніпра, переданими козакам Стефаном Баторієм⁶⁸. Ці, як і решта слов'янознавчих сюжетів твору, де, зокрема, розглядалася міфологія стародавніх слов'ян, поглиблювали суспільний і науковий інтерес до слов'янського світу.

Не обминув слов'янознавчих сюжетів і автор славнозвісної "Історії Русів". Слов'янський народ він виводив від біблійного Афета, сина Ноева, а саму назву "слов'яни" пов'язував з їх родоначальником і князем Славею — нащадком Росса, онука Афетова, що було новим у трактовці походження їх імені. Водночас, навряд чи можна погодитися з думкою анонімного історіографа, що з Азії слов'яни переселились у Європу в роки Вавилонського змішання мов, осівши на землях "од гір Поясних, або Рифейських, і від моря Каспійського на Сході до ріки Вісли і моря Варязького на Заході; і від Чорного моря і ріки Дунаю на Півдні до Північного океану і Балтійського моря на Півночі"⁶⁹.

Подібні твердження автор прямо відносив до київського літописця "Нестора Печорського", авторитет якого і "його послідовників і попередників, які ту історію писали", особливо зростає, оскільки всі вони (за волею автора) "були Академіками, або Членами тої головної школи, яку в Слов'янах заведено було в місті Києві Кирилом, філософом Грецьким, невдовзі по запровадженні там релігії Християнської"⁷⁰. Подальша історія слов'ян викладалась автором на основі свідчень Птолемея, Геродота, Страбона, Діодора та ін. Серед подій він також вирізняв безперервні війни слов'ян з сусідніми іноплеменними народами, зайняття нових земель "за річкою Дунай до моря Адріатичного в Іллірії і від гір Карпатських до ріки Одра, а на західних берегах Балтійського моря оселили всю Померанію, їхнім наріччям так поименовану". Автор "Історії Русів" вказував, що давні історики слов'янські племена по-різному називали, приміром "Східних Слов'ян ... Скїфами, або ж Скїттами... Південних — Сарматами... і Русами, або Русняками... Північних приморських Варягами"⁷¹.

Натхнений національною ідеєю й бажанням з'ясувати місце русів-українців "між народами", автор проводить думку, що державне життя українського народу бере початок за часів створеної саме ним Київської Русі. У творі відзначалося, що частина "Слов'янської землі, яка лежить од ріки Дунай до ріки Двіни і од Чорного моря до рік Стиру, Случі, Березини і Дінця, і Сиви, дістала назву Русь, а народ, що на ній проживає, названо Русами і Русняками взагалі. Згодом та ж сама земля поділилась назвою на Чермну, або Червону Русь... і на Білу Русь...". Відповідно до цього концептуального бачення української минувшини робиться важливий висновок: "Відомо ж бо з історій, що народ сей з найдавніших давен був у землі своїй своїм самостійним і самодержавним під управлінням власних Князів своїх, вельми славних великими своїми діяннями і війнами. Але перше нашестя і спустошення Татарське з Ханом своїм Батиєм завело його в протекцію Литовську, а опісля — і до злуки з Польщею"⁷².

Зрештою, у викладі наступних подій автор здебільшого обмежувався територією Русі, але не обминав й окремих аспектів історії Польщі, у кордонах якої у 1386 р. "Малоросія, під давньою назвою Русі, об'єдналась тоді разом з Литвою". Найбільше уваги автор приділив зовнішній політиці польської держави, що найчастіше підкріплялась військовою міццю королівства. Жоден український історіограф XVIII ст. не приділяв стільки уваги військовим справам, як автор "Історії Русів". Це стосувалось і військових кампаній польської армії: детально обґрунтовані перемоги і поразки, розкрито мистецтво ведення бою, дано чимало подробиць, що значно розширяло коло традиційних сюжетів польської теми. Окремі з них висвітлювалися в українській історичній літературі вперше. Так, у першому розділі докладно оповідалось про польсько-турецьку конфронтацію 1439 р. Не минув автор і "віроломного і ганебного" порушення королем у 1444 р. мирного договору з Туреччиною, що викликало нову битву поблизу Варни, фінал якої для поляків виявився жакливим: "Армія Польська була розбита і розсіяна, Король убитий" ⁷³. Відображено в "Історії Русів" участь у цій битві 30-тисячного руського війська, залишки якого "по розбиттю всієї польської армії повтікали до Булгарії, а народи тамошні, що з Русинами єдиновірні і єдиноплеменні, бо з слов'янського роду з-під ріки Волги вийшли, давали їм безпечний у себе притулок, проводили їх потаємними дорогами за ріку Дунай" ⁷⁴.

Оригінальні для української історіографії XVIII ст. матеріали і сюжети, що торкалися військової історії сусідньої слов'янської держави, зустрічаються і в наступних розділах "Історії Русів". До того ж, автор виявив прекрасну обізнаність з дипломатичною документацією Польщі, яка вміло перекладалась із польської і стилізувалась відповідно до політичних обставин його часу ⁷⁵. Зрештою, твір відіграв помітну роль у розробці окремих аспектів історії стародавніх слов'ян, військової справи польської держави та українсько-польських взаємин.

Отже, на кінець XVIII ст. вивчення історії слов'янських народів значно просунилось уперед: визначалися концепції походження слов'ян, розроблялися питання історії та культури західних і південних слов'янських народів. Особливо помітний інтерес до історії Польщі та польсько-українських відносин виявили С. Величко, М. Бантиш-Каменський, автор "Історії Русів". Завдяки творам Д. Туптала та Ф. Прокоповича в історіографії слов'янського відродження започатковано дослідження кирило-мефодіївської проблематики. Ці новачі прискорювали процес відокремлення вивчення західних і південних слов'ян від розробки української історії та пов'язаних з нею наукових дисциплін, а протягом наступних десятиріч - й організаційного оформлення славістики як самостійної наукової галузі.

¹Чистович И. Феофан Прокопович и его время. — СПб., 1868; Морозов П. П. Феофан Прокопович как писатель. — СПб., 1880; Шляпкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651—1709). — СПб., 1891; Тито в Ф. И. К истории Киевской Духовной Академии в XVII—XVIII в.: Св. Димитрий митрополит Ростовский, бывший ученик Киевской Духовной Академии (1651—1709). — К., 1909; отдельный оттиск из Трудов Киевской Духовной Академии та ін.

² Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отд. II (1721—1795 гг.). — Т. I—V. — К., 1904—1908; Г о л у б е в С. Киевская академия в конце XVII и начале XVIII ст. — К., 1901; Петров Н. И. Киевская академия в царствование Екатерины II (1762—1796 гг.). — К., 1906; Т и т о в Ф. И. Киевская академия в эпоху реформ (1796—1814 гг.). — К., 1912; В и ш н е в с к и й Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). — К., 1903; Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией. — К., 1856.

³ Дьяков В. А., Мыльников А. С. Об основных этапах истории славяноведения в дореволюционной России // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. — М., 1979. — С. 11—46; Моисеева Г. Н. Славистика в России XVIII в. // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: VIII Международный съезд славистов. — Загреб—Люблина, сентябрь 1978. — М., 1978. — С. 511—515; Мыльников А. С. Об истоках становления славяноведения в России (К вопросу об изучении "предыстории" славистики) // Историографические исследования по славяноведению и балканистике. — М., 1984. — С. 5—42 та ін.

⁴ Мыльников А. С. Зарождение академической славистики // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. — М., 1987. — С. 18.

⁵ L u z n y R. Pisarze Krógu Akademii Kijowsko-Mohylanskiej a Literatura Polska: z dziejów zwazków kulturalnych polsko-wschodnio-słowiańskich XVII—XVIII w. — Kraków, 1966; Я н о-в с к а Л. А. Литературно-богословское наследие Святителя Димитрия Ростовского: восприятие иезуитской науки XVI—XVII вв.: Автореф. дис...докт. филол. наук. — М., 1994.

⁶ Дылевский Н. М. Димитрий Ростовский (Данило Туптало) и болгарское возрождение: Заметки и материалы // Etudes balkaniques. — Sofia. — 1966. — № 4. — С. 113—139.

⁷ W r o g i B e r c o f f G. Krylewstwo Słowian. Mysi polityczna i historyczna pisarzy XV—XVIII wieku / Pod red. A. Nowickiej—Jeńowej. — Warszawa, 1998.

⁸ Дьяков В. А., Марков Д. Ф., Мыльников А. С. Некоторые узловые методологические вопросы истории мировой славистики // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. — С. 485.

⁹ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы /3-е изд. — М., 1979. — С. 9.

¹⁰ Цит. за: Д и а р и й Св. Димитрия // Шляпкин И. А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651-1709 гг.). — СПб., 1891. — С. 4.

¹¹ Димитрий Ростовский. Книга житий Святых на м-ц Майи, тщательнее и вернее от прежденапечатанных во святой великой чудотворной Киевопечерской Лавре, в лета от Ржтва по плоти Бга Слова 1689 и 1711, напечатана в Царствующем великом граде Москве, в Синодальной Типографии, четвертым тиснением, в лето от сотворения мира 7365, от Ржтва же по плоти Бга Слова 1856, Индикта 15, мца Ноемвриа. — 11 мая. — С. 166 зв.

¹² Там же. — С. 166-167.

¹³ Пыпин А. Н. История русской литературы. — СПб., 1913. — Т. II. — С. 173.

¹⁴ Увод // Охридский К. Собрание сочинений. — Т. 3: Пространи жития на Кирил и Методий. — София, 1973. — С. 12.

¹⁵ Димитрий, митрополит Ростовский. Летопись, сказующая деяния от начала мира бытия // Сочинения Святого Димитрия, митрополита Ростовского. — Т. 4. — М., 1835. — Отд. III. — С. 1-2.

¹⁶ Там же. — С. 7—8.

¹⁷ Там же. — С. 8.

¹⁸ Там же. — С. 43-44.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же. — С. 62-66.

²¹ История во кратце о болгарском народе славенском сочинена и списана в лето 1792 Спиридоном Иеромонахом. Стъкли за издание В. Златарского. — София, 1900. — С. 78.

²² Ш а ф а р и к П. И. Славянские древности. Часть историческая. — Т. I. — Кн. 3 (Пер. с чешского П. Бодянского). — М., 1838. — С. 289; Болховитинов Е. А. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного греко-российской церкви (2-е изд. СПб., 1827. — С. 103; Дылевский Н. М. Рильский монастырь и Россия—Украина в XVI—XVII веках: Научно-популярный очерк. — София, 1974. — С. 99.

²³ ІР НБУ НАН України. — П. — 262/154 С.

²⁴ Там же. — П. — 260/152 С. — А. 68-114.

²⁵ Б а е р Т. — Г. 3. Життєпис Феофана Прокоповича // Феофан Прокопович. Філософські твори: В 3-х т. — К., 1981. — Т. 3. — С. 361.

²⁶ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво // Феофан Прокопович. Філософські твори. — Т. I. — С. 342.

²⁷ П р о к о п о в и ч Ф. Листа // Там же. — Т. 3. — С. 204.

²⁸ Прокопович Ф. Собрание от летописателей // Там же. — С. 315, 317.

²⁹ Див. Мыльников А. С. Истоки научного подхода к славянской теме // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян. — М., 1988. — С. 16.

³⁰ Рассмотрение сия повести // Книга историография, початая племени, славы и расширения народа славенского и их царей и владетелей под многими именами со многими царствами, королевствами и провинциями. Собрана из многих книг исторических, через господина Мавроурбина архимандрита Рагужского. В Санктпетербургской типографии, 1722 году. — С. 9.

³¹ Р а й к о в Д. Българите и България в чуждестранната книжнина. — С., 1989. — С. 26—31; Драгова И. Мавро Орбини и българские историки през XVIII век // О р б и н и И. Мавро. Царство на Славяните 1601. — София, 1983. — С. 9; Д у й ч е в И. Отзвуки русской историографии XVIII в. у болгар // Роль и значение литературы XVIII в. в истории русской культуры. — М.—Л., 1966. — С. 398.

- ³² Раич И. История разных славянских народов, наипаче болгар, хорватов и сербов. - СПб., 1795. - С. XXIX-XXXVI.
- ³³ Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів // Український історик. — Нью-Йорк—Торонто—Київ, 1991—1992. — Т. 28—29. — С. 117.
- ³⁴ Прокопович Ф. Про риторичне мистецтво. — С. 337.
- ³⁵ Літопис галицького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — С. 15.
- ³⁶ Там же. — С. 15.
- ³⁷ Там же. — С. 20.
- ³⁸ Там же. — С. 19-20.
- ³⁹ Там же. — С. 160.
- ⁴⁰ Повесть о козацкой с поляками войне через Зиновия Богдана Хмельницкого // Величко Самой Л. Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке. — К., 1864. — Т. 4. — Приложения. — С. 1—84.
- ⁴¹ Передне слово до "Космографии" С. Величка // Величко С. Літопис: У 2-х т. — К., 1991. -Т. 1. - С. 303.
- ⁴² Величко С. Літопис. — Т. 1. — С. 46, 61 та ін.
- ⁴³ Там же. — С. 79.
- ⁴⁴ Там же. — С. 227.
- ⁴⁵ Там же. — Т. 2. — С. 336.
- ⁴⁶ Марченко М. Українська історіографія (3 давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959. — С. 72.
- ⁴⁷ Петровський М. Псевдо-діяріш Самуїла Зорки // Записки іст.-філ. відділу ВУАН у Києві. - К., 1928.. - Кн. XVIII. - С. 188.
- ⁴⁸ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, "Краткого описания Малороссии", "Собрания исторического". — К., 1878. — С. 214—216.
- ⁴⁹ Там же. — С. 316-317.
- ⁵⁰ Черниговская летопись по новому списку, с предисловием А. М. Лазаревского // Киевская старина. — 1890. — Кн. 4—6. — Приложения. — С. 75.
- ⁵¹ Там же. — С. 76.
- ⁵² Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бешенга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописных русских через бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765. - М., 1847. - С. 1.
- ⁵³ Дополнение дневника Окольского, составленное Степаном Лукомским 1639—1648 // Величко Самой Л. Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке.. — Т. IV. — С. 297-313.
- ⁵⁴ Записки Матвея Титловского 1620—1621 // Там же. — С. 174—177.
- ⁵⁵ Левицкий О. Автобиография Лукомского // Киевская старина. — 1890. — Кн. 9. — С. 477-485.
- ⁵⁶ Переписка между Россиею и Польшею по 1700 г., составленная по дипломатическим бумагам Н. Н. Бантыша-Каменского. — М., 1860—1862: В 3-х част.
- ⁵⁷ Историческое известие о возникшей в Польше унии... из хранящихся в Государственной коллегии Иностранных дел в Московском Архиве актов и разных исторических книг. Действительным Статским Советником Николаем Бантыш-Каменским 1795 года собранное. — М., 1805.
- ⁵⁸ Там же. — С. 40.
- ⁵⁹ Там же. — С. 40-43.
- ⁶⁰ Там же. — С. 57-58.
- ⁶¹ Там же. — С. 127.
- ⁶² Там же. — С. 271-272.
- ⁶³ Там же. — С. 160—163. — Примітки.
- ⁶⁴ Там же. — С. 404.
- ⁶⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. V. — К., 1994. — Примітки: Церковна унія. — С. 657.
- ⁶⁶ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины: I. Яков Михайлович Маркович // Киевская старина. — 1894. — Кн. 12. — С. 359—360.
- ⁶⁷ Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. Часть первая. - СПб., 1798. - С. 2.
- ⁶⁸ Там же. — С. 35-36.
- ⁶⁹ Історія Русів. - К., 1991. - С. 36.
- ⁷⁰ Там же. — С. 37.
- ⁷¹ Там же.
- ⁷² Там же. — С. 184.
- ⁷³ Там же. — С. 49.
- ⁷⁴ Там же. — С. 50.
- ⁷⁵ Там же. — С. 67, 91 та ін.